

BORZSÁK ISTVÁN

POLYBIANUM

EGY XVI. SZÁZADI MAGYAR JEZSUITA SZÖVEGKOLLACIONÁLÁSA

Róma nagyhatalommá válásának megszenvedője és megörökítője, a történetíró Polybios nem tartozik tudományunk hazai művelőinek gyakran elővett szerzői közé. A régebbi bibliográfiákban elvéve sem találkozunk a nevével. Ha az utóbbi évtizedek szöveggyűjteményeiben közzétett fordításrészleteket nem számítjuk, talán csak Szádeczky-Kardoss Samunak egy apró szövegjavítására (EPhK 1943, 62 sk.), továbbá Castiglione Lászlónak „Polybios és a római művészet” c. tanulmányára (Ant. Tan. 1973, 111 skk.) hivatkozhatunk. Ezért nyúlunk most vissza a régmúlt XVI. századba, hogy bemutassuk, nemcsak Matthaues Fortunatust tarthatjuk számon „első módszeresen dolgozó magyar philologusként”¹ még Mohács előtt (1522-ben) közreadott Seneca-kiadása címén; nemcsak Bornemisza Péter deák magyar Élektárával (1558) stb. büszkélkedhetünk, hanem egyéb korai kezdeményezések előbányászásával is érdemes megpróbálkoznunk.

Az előbányászás érdeme persze nem minket illet, hanem a Philologus legutóbbi számában (144 [2000] 126 skk.) olvasható „Paenitentarius Ungaricus non ingratus Ursino. Zur Textgeschichte des Polybios” c. közlemény szerzőjét, Lorenz Weinrichet, aki *újból* felhívta a figyelmet Fulvio Orsini (1530–1600) 1582. évi Polybios-kiadására, közelebbről arra a magyar jezsuitára, aki a Konstantinos Porphyrogennétos-féle *De legationibus* Polybios-részleteinek *másolatát* (az eredeti bizánci kódex 1671-ben, az Escorial égésekor megsemmisült) Johannes Hervagius 1549. évi baseli kiadásának szövegével egybevetette.² Ennek a kollacionálásnak az eredményét Orsini a közreműködő(k) nevének feltüntetése *nélkül* kiadásának II. kötetében adta közre: Fulvii Ursini emendationes in Polybium impressum Basileae per Ioannem Hervagium, p. 149–182.

Újból, írtuk az imént. Weinrich ugyanis csak Christian Mileta nevét említi (126,1), mint akinek — „für Anregung” — köszönettel tartozik, de talán nem is hallott Fraknói Vilmosról, aki „Egy magyar jezsuita a XVI. században” c. írásában (Kath. Szemle 1887, 385 skk.) részletesen ismertette az 1541-ben, a dunántúli Devecseren született Szántó István hányatott életét, bécsi iskoláit, papi pályafutása során a szentév (1575) alkalmából magyar gyóntatóként Rómába történt rendelését, itteni (a Caeliuson magyar papnevelő intézet létrehozására irányuló) terveit és célratörő akcióit. Fraknói persze csak érintőlegesen tárgyalja azt a „véletlen esetet” (404 sk.), amikor 1578 novemberében (Weinrich 128: „im Herbst 1578 kam es in der vatikanischen Bibliothek zu einer angeblich halb zufälligen Begegnung”) „Ursinus Gyula” (*sic!* az eredetiben is tévesen: *Iulius*) „lateráni kanonok”, *qui erat Farnesio a secretis consiliis*, a vatikáni könyvtárba ment, hogy „hibásan nyomtatott Polybiosát a vatikáni kéziratossal példánnyal egybevesse” (*quo Polybium suum male impressum cum exemplari Vaticano manu scripto conferret*). A „hibás” nyomtatvány

¹ *Vári Rezső*: A class.-phil. encyclopaediája. Bp. 1906, 439 és 358, vö. EPhK 1888. 346 skk.

² A bonyolult polybiosi szöveghagyományt áttekinthetően vázolta *K. Ziegler*: RE „Polybios” 1576 sk.; Orsini személyéről és munkásságáról *I. L. D. Reynolds—N. G. Wilson*: Scribes and scholars. ²Oxford 1974. 150 sk.

csak Hervagius baseli kiadása lehet, a „vatikáni példány” pedig a jelenleg Vat. Gr. 124 A-jelzetű kódex. Weinrich próbálta tisztázni az összevissza firkált tarragonai másolatban (jelenleg: U = Vat. Gr. 1418) megállapítható két „kéz” hovatarozandóságát: a bejegyzések nem Orsinitől és Antonio Agustin érsektől származnak, ahogyan eddig vélték, hanem alkalmasint a magyar paenitentariusnak és egy német rendtársának (P. Bronkhorst) volnának tulajdonítandók.

Fraknoi annak idején nem az illető magyar szerzetes itteni és akkori ténykedését nyomoztta, hanem annak egész életművét tekintette át, így a „véletlen eset” folyamányát is csak röviden ismertette. Ezek szerint a történetesen ott sürgölődő jezsuita gyóntató atya — kellő (még Bécsben szerzett) görög ismeretek birtokában — vállalkozott a kollacionálás hálátlan munkájának elvégzésére, csak éppen a *maga* céljait sem tévesztve szembe elől. Így vette rá megbízóját, Orsinit, hogy eszközölje ki előljárójának, Alessandro Farnese bíborosnak beleegyezését a caeliusi S. Stefano Rotondót addig birtokló pálosok ellenállásának leszerelésébe. A bíboros rövidesen ilyen értelemben intézkedett,³ „Páter István uram”⁴ pedig addig nem nyugodott, míg terve (a római magyar papnevelő intézet létrehozása) valóra nem vált: „Az élőszo és a toll erejével síkra szállt terve érdekében, pártfogókat szerzett, szívós kitartással akadályt akadály után küzdött le.”

Weinrich idézi Szántó atyának azt az 1578. novemberében kelt levelét,⁵ amelyben *felszólítja* Orsinit, hogy gazdag égi jutalom reményében vegye rá Farnese bíborost elutasító magatartásának megváltoztatására. Ez néhány napon belül meg is történt: *Hac epistola adeo Ursinus fuit permotus, ut Farnesii animum ... ita permutaret, ut is in Seminarii Ungarici institutionem ultro consentiret libenterque coenobium Divi Stephani ... in Collegium Ungaricum permutari pateretur.*

A viszonzásról Szántó csak ennyit ír: „*Ne autem paenitentarius Ungaricus* (vagyis ő maga) *ingratus Ursino foret pro tam insigni officio charitatis, totum eius Polybium Graecum — iuvante eum P. Giberto, Germanico paenitentiaro — cum exemplo Vaticano multo studio et labore contulit et errores atque varietatem lectionis diligenter annotavit*” (uo.).

Így hát István atya célirányos szövegösszehasonlító szorgoskodását érdemben nem tudjuk megítélni. Weinrich (i. h. 131) egyet s más megemlít ugyan Aratorunk görög tanulmányairól: bécsi, majd nagyszombati (1565—67) beosztása után hét esztendőn át megint csak Bécsben oktatta a görögöt; itteni előljárójának bizonyossága szerint (1570-ben) „è buon Greco”, de görög tudományát csak a kiterjedt levelezésben olvasható gyakori idézetekkel dokumentálja. A vatikáni könyvtár görög kézírataiban mindenesetre „jól kiismerhette magát” (uo.): 1581-ben (!) azt írja Federigo Ranaldinak, a könyvtár prefektusának, hogy a bizánci Niképhoros Kallistos Xanthopoulos történeti művének a Bibliotheca Vaticanában hiányzó négy könyvből talált egy szláv fordítást.⁶

Közbevetésül gondoljunk itt a jezsuita Szántó István kortársának, a vele nagyjából egy időben ugyanott, a bécsi G. Tanner környezetében Sophoklést magyarító Bornemisza Péternek homlokegyenest eltérő életútjára: ugyanabból a kulturális közegből kiindulva egyikük Wittenberghez, másikuk a tridentini zsinat után Rómához igazodva érezte hivatásának az önmarcangoló harcot a három részre szabdalt Magyarországon.

Szántó István 1579 őszéig ténykedett Rómában. *Itthoni* működéséről Weinrich mindössze ennyit ír (132): „Sein weiteres Wirken als Prediger in Siebenbürgen war umstritten.” Ez így vajmi keveset mond. Erdély, ahova a militáns rend (vissza)tértítés végett küldte erre alkalmasnak ítélte, „heves természetű”⁷ tagját, akkor is távol esett a páholyból szemlélődő, vagy legalább is nem a törökkel viaskodó Nyugat-Európától.

³ *Fraknoi V.*: i. h. 404 sk.; az ügyet *Weinrich* részletesen tárgyalja: *Das ung. Paulinerkloster Sto Stefano in Rom, 1404—1579*. *Berliner Hist. Studien* 30. (Berlin 1998) 358 skk.

⁴ Vö. *Tímár Kálmán*: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. *ItK* 40 (1930) 36.

⁵ *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. *L. Lukács*, I. (Roma 1969) 684 sk.

⁶ *Monum. Ant. Hung.* II. (Roma 1976) 213.

⁷ Vö. *Tímár K.* (i. h.) 167.

Nem feladatunk Szántó István erdélyi munkálkodásának vagy további sorsának ismertetése.⁸ Talán csak annyit, hogy Fraknói szerint⁹ jelentős szerepe lehetett — egyebek közt — Pázmány Péter megtérítésében is (1583-ban). Foglalkoznunk kell viszont a jezsuitáknak az 1588. évi megyesi országgyűlés határozata alapján Erdélyből történt eltávolításával. Szamosközy István megrázóan örökítette meg¹⁰ a kolozsvári tömegőrjögést: A Thoroczkai Máté szónoklatától feltüzelt sokaság felprédálja a rendházat, benne a könyvtár pótolhatatlan kincseit is. „Ezek közt volt Flavius Proculus Iustinusnak a királyok és birodalmak kezdeteiről szóló kivonata (*Epitome*) is, egy izléses kiállítású hártakézirat, amely Mátyás király budai könyvtárából véletlen folytán sodródott hozzám, egész könyvtáramnak legfőbb ékessége... Az ostoba tömeg fékevesztett tombolása közepette ez is elpusztult. Ezt a könyvet néhány hónappal az országos csapás előtt Marcantonio Marietti tudós jezsuitának adtam kölcsön használatra... A híres szerzőnek idők folyamán nemcsak két első neve (Flavius Proculus) merült feledésbe... Ebben a kéziratban sok mindent másképpen lehetett olvasni, mint a közkeletű kiadásokban...”¹¹

Tény az, hogy a Pompeius Trogust kivonatoló Iustinus neve *ilyen* változatban egyébként csakugyan nem ismeretes. Iustinus kutatói fájlalhatják, hogy a Corvin-könyvtár példányában észlelt „eltérő olvasatok” az újabbkori kiadók nem hasznosíthatják.

Mindehhez annyit fűzünk hozzá, hogy a Mátyás halála után hamarosan szétzúlló könyvtár gazdagságát a messze Nyugaton — így például Melanchthon környezetében — is emlegették, vö. Corp. Ref. XI 982 (1551-ből): *quanta (sc. bibliotheca) extra Italiam nulla est; ex hac utiles libri Polybius et Diodorus Siculus primum prolati typis excussi sunt*. Melanchton utalása a baseli Diodóros-kiadásra (1539), illetőleg Polybios hagenai *editio princeps*-ére (Opsopoeus, 1530, l. fentebb) vonatkozik.¹² Ez utóbbi megjegyzéseink így kapcsolódnak Szántó István Polybios-tanulmányaihoz, a *következő* (Hervagius-féle baseli) kiadványnál is teljesebb szöveget prezentáló Flavius Ursinus antwerpeni (*ex officina Christophori Plantini*, 1582) publikációjához, amelynek létrejöttében a mi Aratorunknak is része volt. Ez a szövegkollacionálói teljesítmény pedig a hazai klasszikus studiumok korai történetének is számontartásra érdemes része.¹³

⁸ *Fraknói Vilmos és Tímár Kálmán* id. írásain kívül vö. *Pirnát Antal és Bitskey István* utalásait az „első magyar jezsuitára”, „a magyar jezsuiták nesztorára” stb.: *A magyar irod. tört.* I 488 és II 124.

⁹ I. h. 422; l. még: Pázmány Péter élete. Bp. 1886, 10 skk.

¹⁰ A „*Rerum Transylv. Hebdomades*” V. könyvében (1963-ban megjelent fordításunk 273 sk. lapján).

¹¹ A jól tájékozott Szamosközy J. Bongars (Paris 1581) vagy F. Modius (Frankfurt 1587) Iustinus-kiadását forgathatta.

¹² Vö. *Acta Class. Debr.* 1 (1965) 71.

¹³ Sárközy Péter jóvoltából jutottam hozzá — utólag — a „Santo Stefano Rotondo in Roma” c. díszes kiadványhoz (Wiesbaden 2000) és benne (159. skk.) Pál József tanulmányához: *La fondazione del primo Collegio Ungarico in Roma*, valamint Lázár István Dávid kezdeményező írásához: *Kísérlet a római Collegium Hungaricum megalapítására*. (Megjelent a szegedi JATE irodalomtörténeti aktáiban: 25 [1988] 135 skk.) Ezekből és a bennük felhasznált irodalomból számos további részletet tudhatunk meg a római magyar papnevelő intézet alapítása körül zajló bonyodalmakról, de a szerzőket — érthetőleg — nem a buzgó jezsuita görög studiumai érdekelték, még kevésbé a Polybios-szöveg kollacionálásának tudománytörténeti jelentősége.